

نگاهی به چند کتاب

محمد علی غلامی

سرزمین مکه و مدینه مهبط وحی، سرزمین خاطره‌ها و محیط رشد و بالندگی دین اسلام و جایگاه نشر حقایق قرآنی است. کویها و برزنها، دشتها و هامونها، دزه‌ها و کوهها و کوچه‌ها و محله‌های آن دو، آکنده است از دهها حادثه، خاطره، واقعهٔ شکوهمزاد، تنبہ‌زا و غرورآفرین.

تاریخ آن دو، وجب به وجب خاک آنها، تاریخ اسلام است، تاریخ چگونگی شکل‌گیری مکتب حق، مقاومتها و رادیها در راه نشر قرآن، خیره‌سریها و کین‌توزیهای مشرکان و ستم‌اندیشان در برابر گسترش نور. راهیان دیار قدس و حریم دوست در این سفر با اینهمه، رویارو هستند؛ بواقع زائر آن دیار اگر نقبی بر تاریخ زند و بر بال خاطره بنشینند و به آن دور دستها برود خواهد دید که این سرزمین از «لونی» دیگر است.

معاونت آموزش و تحقیقات حوزهٔ نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت همّت ورزیده است تا زوایای این سرزمین و آثار تاریخی و جایهای مقدس و ارجمندی را که تاریخی درس‌آموز و تنبہ‌آفرین را بر سینه دارند بشناساند. از مجموعه‌هایی که در این زمینه در معاونت یاد شده به چاپ رسیده است، گزارشی کوتاه می‌آوریم و در آغاز از مفصل‌ترین آنها یاد

می‌کنیم:

تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره،

اصغر قائدان

چاپ اول، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۲

۳۷۷ ص و زیری

این کتاب در دو بخش تنظیم یافته؛ بخش اول درباره مکه سخن گفته و در بخش دوم مسائل مرتبط با مدینه بحث شده است.

بخش اول در یازده فصل سامان یافته و فصول آن از این قرار است:

فصل اول با عنوان «مکه مکرمه در بستر تاریخ» به پیشینه این دیار پرداخته است. موقعیت جغرافیایی شبه جزیره عربستان، موقعیت جغرافیایی مکه مکرمه، کعبه نخستین خانه بر روی زمین، آغاز بت‌پرستی در مکه، مناصب اجتماعی در برگزاری حج و چگونگی اداره حج گزاری، چیرگی قصی بن کلاب و فرزندان او بر مکه و گسترش حاکمیت او، جریان لشکرکشی ابرهه، و حراست کعبه، نامهای مکه مکرمه و فضایل و اهمیت آن دیار، در این فصل به شرح گزارش شده است. (صص ۳۹ - ۲۱)

فصل دوم با عنوان «سیر تاریخی تجدید بنا و ترمیم کعبه» با گزارش ساخت کعبه پس از ویرانی آن بر اثر سیل آغاز می‌شود و چگونگی ساختمان آن، و رکنها و حد و حدود ظاهری آن نموده می‌شود. کیفیت درون کعبه و جایهای مقدس و نامور پیرامون کعبه مانند: مستجار، ملتزم، معجنه (گودالی میان در کعبه و حجرالأسود که گویند ابراهیم - ع - برای ساختن کعبه، در آن ملاط می‌ساخت و اکنون پوشانیده شده است) حطیم، مقام ابراهیم، حجر اسماعیل، چاه زمزم و تاریخچه آن و حوادثی که بر آن رفته است نیز در این فصل با دقت گزارش شده است. صفا و مروه، سعی میان آن دو، چگونگی حوادث مرتبط با آن و پوشش کعبه آخرین قسمتهای این فصل است. (صص ۶۳ - ۴۳)

فصل سوم عهده‌دار تبیین سیر تاریخی توسعه مسجدالحرام، از آغاز تا روزگار کنونی است که با اختصار گزارش شده است، این گزارش از چگونگی توسعه حرم به روزگار خلیفه دوم آغاز می‌شود و با اشاره به توسعه سال ۱۴۰۹ پایان می‌پذیرد. (صص ۷۲ - ۶۹) گزارش این فصل بسیار مختصر است و گاه وافی به مقصود نیست.

گورستان تاریخی و کهن مکه که به نامهای «قریش»، «حجون»، «بنی‌هاشم»، «جنت‌المعلی» و «ابوطالب» نامبردار است و از دیرباز، خاکجای مردمان مکه بوده است، در فصل چهارم شناسانده شده و تنی چند از مردان و زنان بلند آوازه‌ای که در آن گورستان بر خاک نهاده شده‌اند یاد شده است.

آنگاه از مسجد و مزار شهیدان فحّ سخن رفته، با نگاهی گذرا به آن حادثه خونین. سپس از دارالندوه یاد شده است که انجمن مشورتی و سیاستگزاری دوران جاهلی قبایل مکه بوده است. در ضمن این یاد کرد، از حادثه هجرت؛ «لیلة المیت» و فداکاری و ایثار و رادی بی‌بدیل علی بن ابیطالب - ع - در آن شب یاد شده است. شناسایی و شناساندن زادگاه رسول‌الله - ص - واپسین قسمت این فصل است. (صص ۷۸ - ۷۷)

گفتیم این سرزمین، وادی خاطره‌ها و حادثه‌ها است، خانه و مساجد و کویهای انبوه، انبوه حادثه را بر سینه دارند و وجود اینهمه، تاریخ مجسم آن دیار است. حاکمیت وهابیان که گویا در بی‌توجهی به مآثر و آثار تاریخی بی‌نظیر باشد، باعث شده است تا بسیاری از آنچه یاد شد، تباہ گردد و عملاً نمادها و نموده‌های بزرگ تاریخ اسلام، از صفحه آن سرزمین زدوده گردد.

در فصل پنجم و ششم، از خانه‌های تاریخی مهم که در تاریخ مکه و سیره پیامبر از جایگاه بلندی برخوردار بودند و مساجدی اینچنین یاد شده است؛ مانند: دارالتبلیغ ارقم بن ارقم، خانه خدیجه - سلام‌الله علیها -، خانه ابوطالب زادگاه حمزه سیدالشهدا - ع -، منزل ام هانی، مسجد انشقاق القمر، مسجد الرایه و... (صص ۱۰۱ - ۹۳)

در فصل هفتم از مساجد مکه سخن رفته است (صص ۱۱۷ - ۱۱۱). و در فصل هشتم کوههای مکه گزارش شده و در ضمن آن درّه ابی دُبّ، شعب ابی طالب. (صص ۱۲۶ - ۱۱۷)

فصل نهم عهده‌دار تبیین میقاتهای ششگانه است و در ضمن آن، سخنی آمده است از حدود حرم و برخی مساجد دیگر. (صص ۱۳۴ - ۱۲۷)

سرزمین عرفات، مشعرالحرام، منا و آثار تاریخی و مساجد آن سرزمینها، عرفان، عشق، شعور، زیبایی و ارجمندی در فصل دهم شناسانده شده است. (صص ۱۵۰ - ۱۳۹)

در فصل یازدهم که واپسین فصل این بخش است از آثار تاریخی، جایهای مهم تاریخی و زیارتگاههای بین مدینه و مکه سخن رفته است. (صص ۱۵۹ - ۱۵۳)

بخش دوم نیز، در یازده فصل سامان یافته است:

در فصل اول با عنوان «یثرب یا مدینه در تاریخ» از پیشینه تاریخی یثرب، ورود یهودیان به آن دیار، چگونگی مهاجرت اوس و خزرج به یثرب، نامهای مدینه فضایل مدینه، زمینه‌های هجرت رسول‌الله - ص - و بالآخره ورود پیامبر - ص - به یثرب سخن رفته است. (صص ۱۸۴ - ۱۷۳)

فصل دوم عهده‌دار گزارش مساجد مدینه است، که با تبیین چگونگی شکل‌گیری مسجد قبا، ساختمان آن و فضیلت عبادت و نمازگزاردن در آن، آغاز می‌شود با بحث درازدامنی از مسجدالنبی، ادامه می‌یابد.

در این بحث از چگونگی ساخته شدن مسجد پیامبر، ستونهای مسجد، نامهای آنها و چرایی نامگذاریها، ایوان صفه (منزلگاه فقیران) منبر پیامبر، محرابهای مسجدالنبی، خانه رسول‌الله، خانه حضرت زهرا - سلام‌الله علیها - مرقد مطهر پیامبر - ص - قبر فاطمه زهرا - س - و اختلاف درباره آن و ابواب مسجدالنبی، بحث شده و آنگاه سیر تاریخی توسعه‌های مختلف در گذرگاه زمان و در حاکمیت‌های گوناگون گزارش شده است. (صص ۲۴۹ - ۱۹۱)

مدینه نیز چونان مکه سرزمین جاودانه خاطره‌هاست؛ مساجد، جایها و کویهای آن فراوان حادثه بر خویش دارد و سینه آن سرزمین آکنده از وقایع تاریخی است، و اینهمه، نمادی از تاریخ پرشکوه ما. مدینه و جایهایی از آن نیز در توسعه ساختمانی مسجدالنبی از تباهی مصون نمانده و اکنون جز یادی از آنان نتوان سراغ گرفت.

مؤلف در فصل سوم، این همه را یاد کرده است؛ خانه ابویوب انصاری، خانه امام جعفر صادق - ع -، محله بنی‌هاشم، خانه عثمان بن عفان، قصر بنی‌یوسف، مقبره عبدالله پدر گرامی رسول‌الله - ص - کتابخانه محمودیه، کتابخانه عارف حکمت پاشا، مدرسه محمودیه، مدرسه حمیدیه، مسجد بلال بن رباح، مسجد سیده فاطمه صغری، چاه انس بن مالک و... که دستخوش تخریب شده و دیگر از آنها اثری نیست. (صص ۲۶۳ - ۲۵۳)

و در فصلهایی دیگر از مساجد و جایهایی دیگر یاد شده است که خواهیم گفت. سپس از پیمان گروهی از یثربیان در مکه، با رسول‌الله - ص - که از آنها با عنوان «بیعت عقبه اول و دوم» یاد می‌شود، مسلمانان در مدینه مساجدی بنیاد نهادند، که زمینه

گرایش کسان بسیاری به اسلام شد. در فصل چهارم، از این مساجد یاد شده و در ادامه آن، از نمازگاههای پیامبر در اعیاد اسلامی سخن رفته است. آنگاه «مساجد سبعة» شناسایی و شناسانده شده‌اند، و در نهایت مسجد قبلتین و مساجد دیگر مدینه؛ مانند مسجد الإجابہ با یادکردی از خاطرهٔ پرشکوه مباحله، مسجد جمعه، مسجد بنی النجار، مسجد فضیخ (که با مسجد ردّ الشمس یکی دانسته شده است و ظاهراً درست نیست، مسجد فضیخ و ردالشمس دو مسجد هستند در دو نقطه. رک: با کاروان عشق، صص ۳۸۸ - ۳۸۷).

مسجد الرایه، مسجد جبل عینین و... (صص ۲۸۹ - ۲۶۵).

در فصل پنجم از مساجدی که در عصر رسول الله - ص - بنا نهاده شده و در دوران حاکمیت وهابیان تخریب گردیده است، گزارشهای گویا و دقیقی عرضه شده است. (صص ۳۰۰ - ۲۹۳)

در فصل ششم از خانه‌های ویران گشته سخن رفته است. در این بخشها نکات تاریخی سودمندی آمده و از چگونگی شکل‌گیری این جایها و حوادث تاریخی مرتبط با آنها و تخریب و ویرانی آنها سخن به میان آمده است.

گورستانهای مدینه دیربای است. مظلومیت، عشق، مهر، و تاریخ در این گورستانها پیوندی شگرف دارد. بقیع تجسم مظلومیت آل علی است، و أحد سرشار از رایحهٔ شهادت، شهادت و خاطره.

در فصل هفتم از اینهمه و مدفونان آنها سخن رفته است، و چگونگی بارگاه و ساختمان بقیع که اکنون پایه‌های ویران شدهٔ آن باقی است و بس، گزارش شده است.

در فصلهای واپسین از چاهها، کوهها و مساجد و جایهای اطراف مدینه بحث شده است.

کتاب آقای قائدان تنظیمی نیکو یافته و مطالب آن مستند و استوار است. خوب بود فهرست موضوعات هر دو بخش، در پایان کتاب و یکجا می‌آمد، فرستهای فنی بدان افزوده می‌گشت، و ذیل تصویرها جایگاه بحث از آنها در متن کتاب نموده می‌شد و بدین سان مطالب آن سهل الوصول می‌گشت.

عرشیان

سید جعفر شهیدی

چاپ اول، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۱

۱۳۶ ص رقعی.

مؤلف بزرگوار، نام زیبای «عرشیان» را برای این کتاب از این شعر خاقانی وام گرفته

است:

عرشیان بانگ «ولله علی الناس» زند
پاسخ از خلق، «سمعنا و اطعنا» شنوند

از سر پای درآیند سراپا به نیاز
تا تعال از ملک العرش، تعالی شنوند

کتاب از یک پیشگفتار و دو بخش سامان یافته است. در پیشگفتار از «استطاعت» سخن رفته است و چگونگی تحقق آن. در این نگاه گذرا به ابعاد فقهی حج اشاره شده و بدرستی یادآوری گردیده است که برای دست یافتن به ابعاد حج و بهره‌وری از معارف و آموزه‌های آن، باید به کتابهای اخلاق اسلامی و دستورالعملهای ائمه - علیهم‌السلام - مراجعه کرد، و از سر صدق و با استواری بدان پرداخت و دانست که در این صورت است که حج جهاد است چنانکه از رسول الله - ص - نقل کرده‌اند که: «حج جهاد و عمره تطوع است» (ص ۱۶). بدین مناسبت شعر بلند و زیبا و پندآموز ناصر خسرو قبادیانی نقل شده است و در ضمن آن اشاره‌ای است به روایات و احادیثی که معارف بلند حج را نموده‌اند و حدیث مشهور منقول از حضرت سجاد - ع - به نقل از شبلی و چگونگی آن (ص ۲۰).

بحث مؤلف از استطاعت، بحثی آموزنده و دقیق است، نگاهی است بیشتر به آمادگی

زائران در جهت هر چه بیشتر بهره‌ور شدن از این سفر و آن دیار مقدس.

آنگاه نگاهی است گذرا به عربستان سعودی، و چگونگی ساختار حکومت و جغرافیای طبیعی آن و قدمت شیعه در آن کشور. در پایان مقدمه، بحثی است کوتاه با عنوان «محمد بن عبدالوهاب کیست و چه می‌گفت» که در ضمن آن به بنیادهای اندیشه وی اشارتی رفته و برخی از افکار و آراء او نموده شده است.

قسمت اول کتاب به مکه پرداخته است که با سخنی از تاریخ مکه و پیشینه آن آغاز می‌شود و با یادکرد حاکمانی که در آن دیار حکمرانی کرده‌اند ادامه می‌یابد. مسجدالحرام و چگونگی شکل‌گیری آن، و برخی از حوادثی که بر آن رفته است، خانه کعبه و چه‌سانی بنیاد گرفتن آن، رکنها و جایهای مقدس و مشهور در اطراف آن؛ مانند حطیم، ملتزم، مقام ابراهیم

در صفحات بعدی کتاب گزارش شده‌اند. کعبه در گذرگاه تاریخ، اندکی پیش از اسلام، کعبه در تاریخ اسلام تحولاتی که به خود دیده، پوشش آن و کسانی که بر آن جامه پوشاندند، از جمله بحث‌های این بخش است. با گزارش چگونگی مسجدها و جای‌های مقدس و تاریخی مکه معظمه، مانند حراء، زادگاه رسول‌الله - ص - شعب ابی‌طالب، عرفات و دیگر مشاهد مشرفه، مسجد خیف، جن، تنعیم و... این قسمت از کتاب پایان می‌پذیرد.

قسمت دوم کتاب در باره مدینه است که با نگاهی گذرا به تاریخ آن شهر، آغاز می‌شود. در این بحث به نکاتی سودمند و دقیق از تاریخ مدینه و وضع اجتماعی و فرهنگی آن، بویژه پس از اسلام و در دوران حکومت امویان اشاره شده است. آنگاه یادکردی است از حاکمانی که در آن دیار حکم رانده‌اند.

سخن از مسجدالنبی پس از عنوان «حرم مدنی» به تفصیل آمده و از چگونگی شکل‌گیری و توسعه آن سخن رفته است و آنگاه یادکرد گزیده‌گویانه مساجد مدینه است؛ مانند مسجد قبا، ذوقبلتین، جمعه، مسجد فضیخ و ردالشمس که بدرستی بین آن دو تفکیک شده و حدود دقیق هر دو نمایانده شده و به یک اشتباه درباره مسجد ردالشمس تنبّه داده شده است. صفحات کتاب جای جای، با تصاویر رنگی زیبا و گویایی از مکانها آذین بسته شده و بدین‌سان بر چشم‌نوازی کتاب افزوده شده است. کتاب استاد جلیل حضرت دکتر سید جعفر شهیدی مانند دیگر آثارش در عین اختصار و گزیده‌گویی، استوار است و شیرین، با نثری روان و عباراتی متین و محکم.

* * *

آثار اسلامی مکه و مدینه

رسول جعفریان

چاپ دوم، نشر مشعر، ۱۳۷۲

۱۱۱ ص وزیری

این کتاب نیز به انگیزه گزارش چگونگی آثار اسلامی و تاریخی مکه و مدینه به قلم آمده است. کتاب در چهار بخش سامان یافته است. بخش اول نگاهی است گذرا به جزیره‌العرب و بخش‌های شکل‌دهنده آن؛ حجاز، تهامه، نجد، عرّوض و یمن که امروز مهمترین بخش جزیره‌العرب را کشور عربستان سعودی فراگرفته است. سپس اشاره‌ای است

به چرایی نامگذاری بخشی از این سرزمین به «حجاز».

بخش دوم کتاب ویژه مکه است که با فلسفه نامگذاری آن آبادی به مکه، بکه، البلد الامین و البلد الحرام آغاز می‌شود و با اشاره‌ای به چگونگی وضع جغرافیای طبیعی آن ادامه می‌یابد.

«بنای کعبه به همت پیامبر بزرگ الهی و منادی سترگ توحید حضرت ابراهیم و مکه و کعبه بعد از اسماعیل»، عنوانهایی است که در ضمن آنها، مؤلف به حوادث تاریخی مکه و کعبه پیش از اسلام تا روزگار حاکمیت قریش پرداخته است. چگونگی حاکمیت قریش در مکه، لشکرکشی ابرهه به مکه و بنای کعبه به دست قریشیان و چگونگی ساختمانی که آنها بنا نهادند، در صفحات بعدی گزارش شده است. فصل دوم این بخش به مکه و کعبه در بعد از اسلام پرداخته است، با نگاهی گذرا به ظهور اسلام در مکه تا هجرت. آنگاه گزارش توسعه مسجدالحرام است در سال هفدهم هجرت، تخریب و بنای آن در سال ۶۴ هجری، توسعه آن به سال ۹۱ هجری، ساختمان مسجد در عهد عباسیان و چگونگی مسجدالحرام در دوره سعودیها. سپس توضیح و تبیین قسمتها و اجزاء مسجدالحرام است، با گزارش دقیق چگونگی ساختمان کعبه، ارکان کعبه و دیگر جایهای واقع در مسجدالحرام؛ از مسجد الرایه، مسجد الجن، مسجد الإجابیه، مسجد حمزه و مسجد بلال نیز در این بخش یاد شده است.

پنجمین فصل بخش دوم ویژه مشاعر مقدسه و مساجد آنها است که در ضمن آن، به اجمال از عرفات، مسجد نمره، مشعرالحرام، مسجد مزدلفه، منا، مسجد خیف، مسجدالبیعه، مسجد النحر، مسجد کوثر (محل نزول سوره کوثر) یاد شده و از مساجد اطراف مکه نیز مانند مسجد تنعیم، شجره و چترانه سخن رفته است. پایان بخش این بخش با عنوان «آثار مذهبی و تاریخی مکه مکرمه»، نگاهی است گذرا به «مولد النبی» خانه حضرت خدیجه، خانه ارقم بن ارقم، کوه حراء و...

بخش سوم عهده‌دار گزارش تاریخ و آثار تاریخی مدینه است که با نگاهی به یثرب می‌آغازد و با اشاره به پیشینه تاریخی آن پیش از اسلام و پس از آن، ادامه می‌یابد. در این قسمت به اجمال از شرافت مدینه و جایگاه بلند آن نیز سخن رفته است.

در فصل دوم این بخش با اشاره به اهمیت و جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی و مرتبت والای مسجدالنبی، چگونگی ساختمان و توسعه‌های آن در گذرگاههای تاریخ را گزارش کرده است. در فصل سوم از قسمتهای داخلی مسجد؛ مانند مرقد مطهر، منبر، روضه

شریفه و دربها، استوانه‌ها و موقعیت حجره سخن رفته است. آنگاه در فصل چهارم از دیگر مساجد مدینه سخن رفته و مسجد فضیخ با ردّ شمس یکی دانسته شده است که گفتیم چنین نیست. (ص ۸۵)

در فصل پنجم به بقیع پرداخته شده است با پیشینه تاریخی آن و یادی از مدفن مطهر امامان - علیهم السلام - و دیگر مدفونان آن دیار خاموش.

فصل ششم واپسین فصل این بخش است با نگاهی به موقعیت احد، جنگ احد، مقبرة الشهداء و یادی از حمزه سیدالشهدا، مصعب بن عمیر و حنظله غسیل الملائکه. در بخش چهارم تصاویر گویایی از برخی مکانها و آثار تاریخی آمده و ذیل تصویر به صفحات کتاب ارجاع داده شده است. مطالب کتاب به اختصار به قلم آمده و در ضمن بحث، وجود چگونگی این آثار در نگاشته مورخان و گاه سفرنامه نویسان پی گیری شده است که از نکات جالب توجه کتاب است. کتاب از آن روی که برای عامه زائران به قلم آمده است، با این که بر منابع فراوان و متون کهن استوار است، از ارجاع به منابع تهی است. با اینهمه، لازم است در چاپهای بعدی برخی از منابع یاد شود. نکته دیگر آن که به جهت یاد شده، اختلاف دیدگاهها مطرح نشده و آنچه به نظر مؤلف به صواب نزدیکتر بوده ثبت گردیده است.

* * *

سیری در اماکن سرزمین وحی

علی اکبر حسنی

چاپ اول، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۱

۱۳۶ ص رقی.

این کتاب در دو بخش تدوین یافته است. بخش اول از مدینه سخن گفته و بخش دوم از مکه. سخن از مدینه را با نگاهی گذرا به جغرافیای آن و یادکردی از کوههای معروف مدینه آغاز کرده و با نامهای مدینه ادامه داده است. مؤلف از چهارده نام یاد کرده؛ مانند: یثرب، طیبه، حرم رسول الله، دارالهجره، دار الایمان، مدینه الرسول و... و اشاره کرده است که برخی این نامها را تا چهل رسانده‌اند.

عظمت این دیار، فضیلت و شرافت مدینه و امتیازهای دیگر آن نیز گزارش شده است. سپس از مسجدالنبی و چگونگی شکل گیری آن بحث کرده و تحولات و توسعه آن را در

گذرگاه تاریخ نمایانده است. مرقد مطهر رسول الله - ص - حجره طاهره و دیگر جایها و آثار مقدس داخل مسجد؛ مانند استوانه‌ها، مقام جبرئیل و منبر پس از توضیحات کلاً در باره مسجد گزارش شده است.

آنگاه سخن از بقیع است و جایگاه بلند تاریخی آن و مدفونان در آن که به تفصیل و دقت یاد شده‌اند. تحقیق دقیق درباره بیت‌الأحزان و جایگاه واقعی آن پس از این آمده است و آنگاه اشاره‌ای است به قبر پدر بزرگوار رسول الله - ص - و خانه‌های امام جعفر صادق و امام محمد باقر - علیهما السلام - . سپس گزارشی از مساجد دیگر مدینه؛ مانند قبا، غمامه، شجره و... و در پایان از احد، فضیلت زیارت شهدای احد و جایهای تاریخی مقدس پیرامون آن سخن رفته و با اشاره به جایگاه سقیفه بنی‌ساعده، این بخش پایان یافته است.

منابع ارجاعی این بخش یکسر در پایان آمده است. به ترتیب اعدادی که در متن نهاده شده است، گاهی یادکرد این منابع بدون اشاره به صفحه و جلد آمده است که مسلم بی‌فایده است؛ مثلاً: وفاءالوفا، سیره ابن هشام، اخبار مدینه، راهنمای کمره‌ای، مروج الذهب و...

بخش دوم کتاب درباره مکه است، که با عنوان «آشنایی مختصری با تاریخ شبه جزیره عربستان» آغاز می‌شود و با اشاره‌ای به جدّه و میقاتها ادامه می‌یابد. آنگاه سخن از شهر مکه است و نامهای آن و اماکن معنوی - تاریخی مکه که با گزارش تفصیلی مسجدالحرام آغاز می‌شود و با توضیح و تبیین چگونگی ساختمان آن ادامه می‌یابد. نامهای کعبه تجدید بنای کعبه، پرده کعبه، ارکان کعبه، جایهای تاریخی و مقدس در داخل مسجدالحرام، چاه زمزم و چرای نامگذاری آن؛ حجر اسماعیل و فضیلت آن نیز در این بخش گزارش شده است.

در بخشهای بعدی نگاهی است به شهر مکه و آثار تاریخی آن. گورستانها، شعب ابی طالب که همان قبرستان ابوطالب دانسته شده است و قطعاً نادرست است (میقات، تابستان سال ۷۲، شماره ۴، ص ۱۶۵) و مساجد مکه. اشکال یاد شده در منابع بخش پیشین، اینجا نیز هست، منابع کتاب نیز بدون هیچ‌گونه آگاهیهای کتابشناسی در پایان کتاب آمده است.

